

ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΕΡΛΑΝΓΚΕΝ-ΝΥΡΕΜΒΕΡΓΗ

ΕΛΛΑΔΑ
ΕΚΤΟΣ
ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ LUDWIG REISCH
ΚΑΙ Η ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ
ΣΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΚΕΦΑΛΑΡΙ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

01

01

Η ανασκαφική τομή Reisch στο σπήλαιο Κεφαλάρι το 1975 (Συλλογή L. Reisch).

02

Χερσαία σαλιγκάρια από τα προϊστορικά στρώματα του σπηλαίου Κεφαλάρι, τα οποία περιλαμβάνονται στη Συλλογή L. Reisch, και το αρχικό κιβώτιο αποστολής του υλικού από το ΔΑΙ Αθηνών στο Έρλανγκεν (ΕΠΣ).

Το 2016 τρία κιβώτια με τη Συλλογή παλαιολιθικής πανίδας από το σπήλαιο Κεφαλάρι του Άργους, που ήταν το αντικείμενο μελέτης του Ludwig Reisch, έφτασαν από το Πανεπιστήμιο του Έρλανγκεν στην Αθήνα. Το πρωτογενές αυτό ανασκαφικό υλικό ήρθε να συμπληρώσει τα δεδομένα για τη σημαντική παλαιολιθική εγκατάσταση της Πελοποννήσου.

ΣΤΕΛΛΑ ΚΑΤΣΑΡΟΥ

Αρχαιολόγος, Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

ΚΑΤJA SPORN

Αρχαιολόγος, Διευθύντρια Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών

ΤΗΝ ΑΝΟΙΞΗ ΤΟΥ 2016, ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΜΙΑΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ Παλαιoανθρωπολογίας–Σπηλαιολογίας (ΕΠΣ) και του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών (DAI Αθηνών), με επικεφαλής τον Ανδρέα Ντάρλα και την Katja Sporn αντίστοιχα, για μια επίσκεψη στο σπήλαιο του Πανός στην Τιθορέα, έτυχε να πιάσουμε κουβέντα για τις παλαιές ανασκαφές Γερμανών αρχαιολόγων σε σπήλαια της Ελλάδας με παλαιολιθικά ευρήματα και για τα αρχεία αυτών των ανασκαφών. Με την ευκαιρία αναφέρθηκε τότε ότι λίγο καιρό πριν είχε βρεθεί στο Ινστιτούτο Προϊστορίας και Πρωτοϊστορίας του Πανεπιστημίου του Έρλανγκεν–Νυρεμβέργης στη Γερμανία (Institut für Ur- und Frühgeschichte, Friedrich–Alexander–Universität Erlangen–Nürnberg) ένα σύνολο οστεολογικού υλικού μαζί με τις καταγραφές του, που προερχόταν από παλαιολιθική έρευνα σε σπήλαιο της Αργολίδας τη δεκαετία του 1970, και εκκρεμούσε η επιστροφή του υλικού αυτού στην Ελλάδα. Ο καθηγητής Thorsten Uthmeier, διάδοχος του Ludwig Reisch στο Πανεπιστήμιο του Έρλανγκεν, είχε ενημερώσει το DAI στην Αθήνα για την ανεύρεση της Συλλογής αυτής στο γραφείο του αφυπηρετήσαντα καθηγητή Reisch. Εκείνη την ημέρα στην Τιθορέα, η Διευθύντρια του DAI Αθηνών Katja Sporn προσφέρθηκε να μεσολαβήσει για την επιστροφή της Συλλογής στην ΕΠΣ, αρμόδια για τις έρευνες στα σπήλαια και τα ευρήματά τους, και η Στέλλα Κατσαρού ανέλαβε τις σχετικές συνεννοήσεις.

Λίγους μήνες αργότερα έφτασαν από το Πανεπιστήμιο του Έρλανγκεν στην Αθήνα τρία κιβώτια με τη Συλλογή παλαιολιθικής πανίδας που ήταν το αντικείμενο μελέτης του Ludwig Reisch και προερχόταν από το σπήλαιο Κεφαλάρι του Άργους. Η Στέλλα Κατσαρού οργάνωσε και επιμελήθηκε τη Συλλογή για λογαριασμό της ΕΠΣ.

Συγκεκριμένα, επρόκειτο για οστεολογικό υλικό —«Proben paläolithischer Fauna (Tierknochen)»— που είχε ανασκάψει ο Reisch στο σπήλαιο Κεφαλάρι το 1975–1976 καθώς και για παρόμοιο υλικό που είχε ανασκάψει πριν από αυτόν ο Reiner Felsch στο ίδιο σπήλαιο το 1972. Τα σύνολα αυτά είχαν εξαχθεί στη Γερμανία το 1973 και το 1976, με άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του τότε Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών, προκειμένου να μελετηθούν εκεί από τον Reisch και περίπου 40 χρόνια αργότερα επαναπατριζόνταν στην Ελλάδα με αποδέκτη την ΕΠΣ και μάλιστα μέσα στα ίδια κιβώτια (εικ. 2), με αρκετές από τις παλαιές συσκευασίες και με τις αυθεντικές χειρόγραφες ενδείξεις. Διαπιστώθηκε ότι με τη Συλλογή περιέρχονταν στην ΕΠΣ, εκτός των ζωοαρχαιολογικών ευρημάτων που ανέρχονται σε μερικές χιλιάδες οστά, και άλλα οργανικά κατάλοιπα, γεωλογικά δείγματα που είχαν ληφθεί από τη στρωματογραφία, αλλά και η τεκμηρίωση της ανασκαφής και οι καταγραφές του Reisch τόσο για την πανίδα που είχε παραλάβει στο Έρλανγκεν όσο και για τα λίθινα τέχνηρα της θέσης που είχαν παραμείνει στην Ελλάδα.

Η επιστροφή της Συλλογής στην Ελλάδα φέρνει στην ΕΠΣ ένα σημαντικό και αναπόσπαστο μέρος από το πρωτογενές υλικό πανίδας του σπηλαίου Κεφαλάρι —το υπόλοιπο φυλάσσεται στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας μαζί με τα λίθινα τέχνηρα της θέσης—, όπως και την αναλυτική τεκμηρίωση της ανασκαφής¹. Καθώς η ανθρώπινη δραστηριότητα στο Κεφαλάρι καλύπτει μεγάλο μέρος της Ανώτερης Παλαιολιθικής, συμπεριλαμβανομένων των φάσεων μετάβασης πριν και μετά, και τα λίθινα τέχνηρα της θέσης ανέρχονται σε χιλιάδες, η Συλλογή έρχεται να συμπληρώσει τα δεδομένα για τη σημαντική αυτή παλαιολιθική εγκατάσταση στο σπήλαιο της Πελοποννήσου.

Η επιστροφή του υλικού όμως γίνεται και αφορμή για να δούμε, μέσα από το ιστορικό πλαίσιο της έρευνας του Reisch, τα πρώτα βήματα της παλαιολιθικής έρευνας στην Ελλάδα και τη συμβολή των Γερμανών αρχαιολόγων σε αυτήν.

Ο Ludwig Reisch στην Ελλάδα

Ο Reisch (1943–2023, εικ. 4–5) γεννήθηκε στη Βαυαρία, σπούδασε προϊστορία, πρώιμη ιστορία, παλαιοντολογία και κλασική αρχαιολογία από το 1965 έως το 1972 στο Πανεπιστήμιο του Έρλανγκεν–Νυρεμβέργης και στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου². Το 1973 έλαβε το διδακτορικό του δίπλωμα στο Ινστιτούτο Προϊστορίας και

04

03

Ο ποταμός Ερασίνοσ και η εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής στον βράχο του Κεφαλαρίου (αρχείο ΕΠΣ).

04

Ο Ludwig Reisch κατά την ανασκαφή στο σπήλαιο Κεφαλάρι (Συλλογή L. Reisch).

Πρωτοϊστορίας του Πανεπιστημίου Έρλανγκεν μελετώντας λιθοτεχνία και προέλευση πυριτόλιθου στη Βαυαρία και πήρε θέση ερευνητή.

Τότε ήρθε στην Ελλάδα για έρευνα πεδίου και ασχολήθηκε με τον ελλαδικό χώρο επί μία περίπου δεκαετία: τον βρίσκουμε να συμμετέχει σε επιφανειακές έρευνες για τη μορφολογία του Πλειστοκαίνου καταρχάς στη δυτική και μετά στη νότια Πελοπόννησο³ και να διενεργεί ενδιάμεσα τη διετή (1975–1976) ανασκαφική έρευνα στο Κεφαλάρι Αργολίδας, από την οποία προέρχεται το υλικό που έφτασε στα χέρια μας. Με επίκεντρο τα ευρήματα του Κεφαλαρίου αλλά και με το υλικό των επιφανειακών ερευνών σε Ηλεία και Λακωνία, το 1980 υπέβαλε στο Έρλανγκεν την εργασία της υφηγεσίας του (Habilitation) με θέμα «Πλειστόκαινο και προϊστορία της Πελοποννήσου»⁴ και απέκτησε τον βαθμό του καθηγητή. Την ίδια χρονιά παρουσιάζει μια σύνθεση για το Πλειστόκαινο του ελλαδικού χώρου και των Βαλκανίων σε διεθνές συνέδριο όπου συμμετείχαν όλα τα μεγάλα ονόματα της παλαιολιθικής αρχαιολογίας⁵. Δίδαξε σε διάφορα πανεπιστήμια της Γερμανίας, μεταξύ άλλων στο Μάιντς και το Βερολίνο, και από το 1987 δίδασκει ως καθηγητής Προϊστορίας και Πρωτοϊστορίας στο Έρλανγκεν μέχρι τη συνταξιοδότησή του το 2008. Όμως, ως φαίνεται, δεν ασχολήθηκε ξανά με την Ελλάδα. Η κύρια έρευνά του επικεντρώθηκε στη συνέχεια στην ανασκαφή προϊστορικών θέσεων στη Βαυαρία και ειδικά στο σύμπλεγμα σπηλαίων Steinberg στη Φραγκονία. Εκτός Γερμανίας, περιστασιακά δραστηριοποιήθηκε και στο σπίλαιο Ifri n' Ammar στο Μαρόκο.

Ο Reisch ήταν εξαιρετικά πεπειραμένος ανασκαφέας και μελετητής, σχολαστικός στην τεκμηρίωση και τη σχεδίαση κατόψεων και στρωματογραφίας. Είχε εξαιρετικές γνώσεις γεωλογίας, λιθοτεχνίας, πανίδας και παλαιοπεριβάλλοντος και ενδιαφερόταν για όλες τις πτυχές της προϊστορίας και της πρώιμης ιστορίας αλλά και για τη διδασκαλία τους. Κατά καιρούς μάλιστα έδειχνε στους φοιτητές του πώς γινόταν η κατεργασία του λίθου για την κατασκευή εργαλείων. Χάρη στην εξειδικευμένη γνώση που είχε για την Παλαιολιθική εποχή ενεπλάκη και στην ανασκαφή του σπηλαίου στο Κεφαλάρι και στη μελέτη του ζωοαρχαιολογικού υλικού, όπου εφάρμοσε τη σχολαστική και αναλυτική μεθοδολογία του, όπως μας αποκαλύπτεται από την ταξινόμηση και καταγραφή της Συλλογής.

Ο Ludwig Reisch στο Κεφαλάρι και οι πρώτες παλαιολιθικές έρευνες Γερμανών αρχαιολόγων στην Ελλάδα

Το σπίλαιο βρίσκεται νότια του Άργους, κοντά στο χωριό Κεφαλάρι, και συγκεκριμένα στο πραινές του όρους Χάον, όγκου που ορίζει την Αργολική πεδιάδα στη δυτική πλευρά της και τη χωρίζει από την Αρκαδία. Αν και βρίσκεται σε χαμηλό υψόμετρο, το σπίλαιο εποπτεύει την πεδιάδα κοιτάζοντας προς τα ανατολικά. Ανήκει σε ένα μεγαλύτερο καρστικό σύμπλεγμα που διατρέχει τον ασβεστολιθικό όγκο και περιλαμβάνει εκτός του σπηλαίου και αγωγούς υπόγειων υδάτων, οι οποίοι συγκεντρώνουν μέσα από το βουνό και αποκαλύπτουν στην έξοδό τους κάτω από το σπίλαιο τις πηγές του ποταμού Ερασίνου («τοῦ Ἐρασίνου φανερόν ἐνταῦθα δὴ τὸ ὕδωρ», Πaus., *Κορινθιακά* II, 24.6), ο οποίος στη συνέχεια διατρέχει την πεδιάδα και εκβάλλει στον Αργολικό κόλπο. Ο περιηγητής Πausανίας σημειώνει ότι υπάρχει λατρεία του Διονύσου και του Πάνα κοντά στις πηγές. Το σπίλαιο διανοίγεται μέσα σε έναν ακριανό βράχο του όγκου, πάνω από τις πηγές, έχει δύο εισόδους που οδηγούν σε φαρδείς διαδρόμους και μετά σε μία ενιαία αίθουσα. Εξωτερικά των εισόδων, εδώ και περισσότερο από έναν αιώνα, ο χώρος έχει διαμορφωθεί σε μεγάλο πλάτωμα όπου έχει οικοδομηθεί ο μεγαλοπρεπής χριστιανικός ναός της Ζωοδόχου Πηγής (εικ. 3). Εσωτερικά των εισόδων, μέρος των υπόγειων διαδρόμων έχει ισοπεδωθεί αλλά, όπως διαπίστωσε η γερμανική ανασκαφή που διενεργήθηκε εκεί όπου τελείωνε τότε το ισοπεδωμένο τμήμα, κάτω από την επιφάνεια διασώζεται παχιά επίχωση με στρώματα αρχαίας και προϊστορικής χρήσης του σπηλαίου.

Η εμπλοκή του Reisch στην έρευνα του Κεφαλαρίου ήταν ένας κρίκος στην αλυσίδα της προϊστορικής και δη της παλαιολιθικής έρευνας στην Ελλάδα αλλά και στην αλυσίδα των γερμανικών ερευνών στην Τίρυνθα και γενικότερα στην Αργο-

05

Ο Ludwig Reisch (αριστερά) στην ανασκαφή του στο σπήλαιο Hynas (αρχείο Πανεπιστημίου Έρλανγκεν).

06

Ημερολόγιο της ανασκαφής του έτους 1975 (Συλλογή L. Reisch).

07

Σχέδια λίθινων τεχνέργων που βρέθηκαν μαζί με τις καρτέλες καταγραφής λιθοτεχνίας (Συλλογή L. Reisch).

08, 10

Καρτέλες με καταγραφές πανίδας (Συλλογή L. Reisch).

09

Λεπτομερής αποτύπωση των ευρημάτων τετραγώνου κατά την ανασκαφή του 1975 (Συλλογή L. Reisch).

05

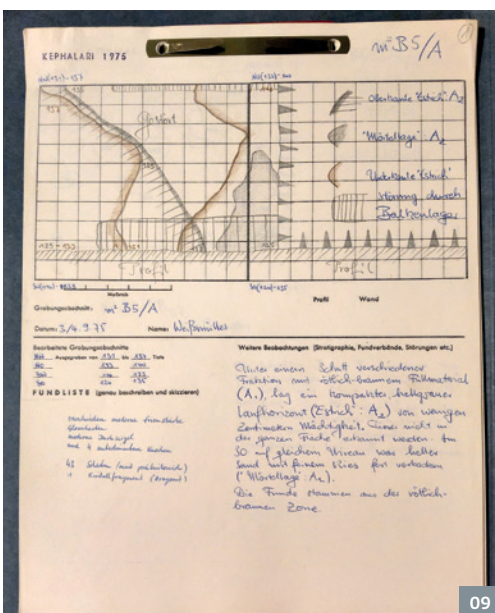
06

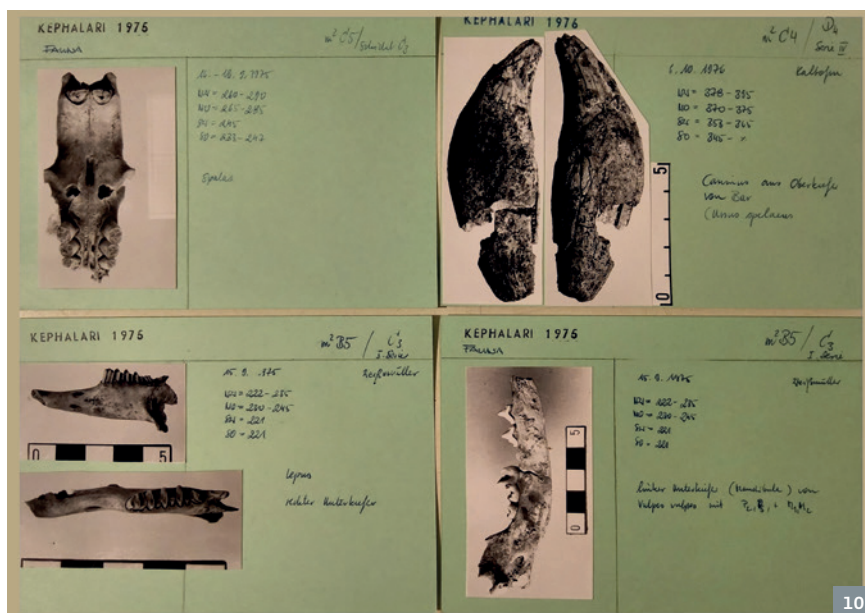
07

08

09

10

λίδα. Ο ανασκαφέας της Τίρυνθας Kurt Müller (1880–1972) είχε πρώτος εντοπίσει επιφανειακά νεολιθική κεραμική στο σπήλαιο του Κεφαλαρίου το 1908 (εικ. 14)⁶. Με προτροπή του Müller επισκέφθηκε το σπήλαιο ο Walther Wrede (1893–1990) στο πλαίσιο της τοπογραφικής έρευνας της Αργολίδας στα χρόνια 1938–1941 και μετέφερε μερικά νεολιθικά όστρακα στη συλλογή του DAI Αθηνών⁷. Σε αυτά ανέτρεξε το 1969 ο Rainer Felsch (γεν. 1944) αναζητώντας συγκριτικό νεολιθικό υλικό για τη διδακτορική του διατριβή που αφορούσε τον νεολιθικό οικισμό στο Τηγάδι της Σάμου⁸.

Συγκεκριμένα, ο Felsch είχε έρθει το 1969 με υποτροφία στην Αθήνα για να ολοκληρώσει τη διατριβή του, ενώ η γυναίκα του Margrit Felsch–Jacob (1941–2023) έγινε συνεργάτιδα του DAI Αθηνών. Η Felsch–Jacob υποστήριζε τον Klaus Kilian (1939–1992) στη μελέτη της κεραμικής από την ανασκαφή της Τίρυνθας, την οποία εκείνος διύθυνε τότε. Καθώς αναγνώρισε στον κατάλογο των οστράκων του DAI Αθηνών από το Κεφαλάρι τον γραφικό χαρακτήρα του Wrede, η Felsch–Jacob τον ρώτησε με επιστολή της για την προέλευσή τους⁹. Έτσι, ο Felsch δημοσίευσε το 1971 τα νεολιθικά όστρακα από το σπήλαιο¹⁰.

Το 1972, με την υποστήριξη της ανασκαφικής ομάδας της Τίρυνθας καθώς και του μετέπειτα γνωστού προϊστορικού αρχαιολόγου Bernhard Hänsel (1937–2017), ο Felsch διεξήγαγε ανασκαφική έρευνα στο Κεφαλάρι¹¹. Είχε λάβει την «πρόθυμη και γενναιόδωρη»¹² άδεια της τοπικής Εφορείας και της Ευαγγελίας Πρωτονοταρίου–Δεϊλάκη (1931–2002), τότε Εφόρου Αρχαιοτήτων Αργολίδας, που ήταν και η ίδια πρωτοπόρος στην έρευνα της προϊστορίας στην Πελοπόννησο και μάλιστα έπειτα από λίγα χρόνια έγινε προϊσταμένη της ΕΠΣ. Η ανασκαφή του Felsch διήρκεσε μία μόνο περίοδο, γιατί, έχοντας ασχοληθεί με τη Νεολιθική, ο ίδιος είχε στόχο τον εντοπισμό ευρημάτων αυτής της εποχής, αλλά αντ’ αυτού έφερε στο φως κυρίως παλαιολιθικά ευρήματα.

Ειδικότερα, στο Κεφαλάρι ο Felsch διάνοιξε ανασκαφική τομή λίγο πιο μέσα από τη μία εκ των δύο εισόδων του σπηλαίου (εικ. 13), πίσω από τον σύγχρονο ιερό ναό, στην οποία αποκάλυψε στα ανώτερα στρώματα λίγα διάσπαρτα ευρήματα ιστορικών χρόνων και διαταραγμένα νεολιθικά. Πιο βαθιά στην τομή, όμως, αντί για περισσότερα νεολιθικά στρώματα, όπως θα ήταν αναμενόμενο¹³, αποκάλυψε παχιά προνεολιθική επίχωση με πολύ καλή στρωματογραφία. Δημοσίευσε¹⁴ σύντομη, αλλά πολύ σαφή, μακροσκοπική περιγραφή των στρωμάτων αυτών επισημαίνοντας συγκέντρωση οστρέων στο ανώτερο τμήμα, καύσεις, ορίζοντες καμένου πλού, μεγάλη ποσότητα πανίδας και παλαιολιθικών λίθινων εργαλείων. Με βάση κάποιες χονδρικές συγκρίσεις της λιθοτεχνίας με τη διαθέσιμη βιβλιογραφία έκανε μια πρώτη χρονολογική αναγνώριση της θέσης στην Ανώτερη Παλαιολιθική, την Επιπαλαιολιθική και τη Μεσολιθική, σημειώνοντας ωστόσο ότι χρειάζεται περαιτέρω έρευνα από εξειδικευμένο ερευνητή.

Ενώ το επόμενο έτος, το 1973, ο ίδιος θα ξεκινήσει την ανασκαφή στο αρχαίο ιερό στο Καλαπόδι Φθιώτιδας, ενημερώνει για τα ευρήματα τον Reisch, που είχε μόλις υποστηρίξει τη διατριβή του σχετικά με παλαιολιθική έρευνα στη Γερμανία, και του στέλνει για μελέτη τα οστά ζώων που βρήκε στο σπήλαιο¹⁵. Ο Reisch έρχεται στην Ελλάδα για να συμμετάσχει καταρχάς σε μια γερμανική αποστολή που θα διενεργούσε επιφανειακή έρευνα στις αναβαθμίδες και τη στρωματογραφία του Πλειστοκαίνου στη δυτική Πελοπόννησο (1974–1975)¹⁶ όπου εντοπίζει λίθινα τέχνηρα. Αμέσως μετά (1975–1976), αναλαμβάνει με χρηματοδότηση του Γερμανικού Ιδρύματος Ερευνών (Deutsche Forschungsgemeinschaft, DFG) την ανασκαφή στο σπήλαιο του Κεφαλαρίου.

Έτσι, ο Reisch, σε ηλικία 32 χρονών, εντάσσεται στην ιστορική διαδρομή της παλαιολιθικής αρχαιολογίας στην Ελλάδα, που ήδη τότε είχε καταγράψει τις πρώτες σημαντικές έρευνες από πρωτοπόρους μελετητές, προερχόμενους από διάφορες «σχολές» στην Ευρώπη και την Αμερική, συμπεριλαμβανομένων πολλών και σημαντικών Γερμανών ερευνητών. Οι ομάδες των ειδικών δραστηριοποιούνταν με διεπιστημονική έρευνα πεδίου σε πολλές περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας και παρήγαγαν πληθώρα πρωτότυπων δημοσιεύσεων για τις ανακαλύψεις τους,

11

Γεωλογικά, ανθρακολογικά και άλλα οργανικά ευρήματα, αποκρούσματα και λίθινα τέχνηρα από την επιστραφείσα Συλλογή L. Reisch (ΕΠΣ).

12

Ομαδοποιημένη πανίδα και τμήματα από μεγάλο κοχύλι του γένους *Pecten* στην επιστραφείσα Συλλογή L. Reisch (ΕΠΣ).

οι οποίες έφεραν την Ελλάδα στο προσκήνιο του διεθνούς ερευνητικού ενδιαφέροντος για την αρχαιολογία του Πλειστοκαίνου. Αναπόφευκτα αυτή είναι μια εποχή αυξανόμενου ενδιαφέροντος και για την παλαιολιθική έρευνα σε σπήλαια. Σε όλα αυτά τα πεδία η γερμανική παράδοση είχε ήδη επιδειξεί καίριο ερευνητικό έργο, πολλές φορές μοναδικό έως σήμερα.

Καταρχάς, είναι χαρακτηριστικό ότι το ενδιαφέρον για την έρευνα της προϊστορίας στα σπήλαια της Ελλάδας είχε αφετηρία τη γερμανόφωνη βιβλιογραφία και την πρωτοπόρα δραστηριότητα του Adalbert Markovits (1897–1941), Αυστριακού σπηλαιολόγου, που είχε διενεργήσει εντατικές έρευνες σε σπήλαια και βραχοσκεπές στην Ελλάδα από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 έως το 1941. Ο Markovits μάλιστα επεσήμανε για πρώτη φορά την ύπαρξη της Μεσολιθικής εποχής στην Ελλάδα και με τις δημοσιεύσεις¹⁷ και διαλέξεις του σε όλη την Ευρώπη είχε προκαλέσει αίσθηση για τον αρχαιολογικό πλούτο των ελληνικών σπηλαίων όσον αφορούσε την Εποχή του Λίθου εν γένει.

Οι επόμενες παλαιολιθικές ανασκαφές διενεργήθηκαν από τους Γερμανούς Rudolf Stämpf (1904–1978) και Elisabeth Schmid (1912–1994) στη βραχοσκεπή Σεϊντ¹⁸ στη Βοιωτία το 1941 και το 1956 αντίστοιχα. Η συστηματική υπαίθρια έρευνα του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης¹⁹ στη Θεσσαλία υπό τον Vladimir Miložić (1918–1978) στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και τις αρχές του 1960 ήταν η πρώτη παλαιολιθική έρευνα στην Ελλάδα που δημοσιεύθηκε σε τόμο. Μάλιστα, άσκησε καθοριστική επιρροή στη σκέψη του Έλληνα αρχαιολόγου Δημήτρη Θεοχάρη, λόγω και της προσωπικής του γνωριμίας με τον Miložić, και διαμόρφωσε και τη δική του πρωτοπόρα για την ελληνική αρχαιολογία ερευνητική ματιά στην αναζήτηση της «αυγής» της θεσσαλικής και ελληνικής προϊστορίας. Παράλληλα προς τη Θεσσαλία, η δυτική Πελοπόννησος, όπου δραστηριοποιήθηκε και η γερμανική ομάδα με την οποία ήρθε ο Reisch στην Ελλάδα, είχε ήδη γίνει το αντικείμενο αντίστοιχης πολυετούς υπαίθριας έρευνας και σειράς δημοσιεύσεων από τον André Leroi-Ghauran και άλλους Γάλλους προϊστοριολόγους²⁰.

Ταυτόχρονα, οι ανασκαφές της Βρετανικής Σχολής υπό τον Eric Higgs στις βραχοσκεπές της Ηπείρου κατά τη δεκαετία του 1960 και από το 1967 της Αμερικανικής Σχολής υπό τον Thomas Jacobsen στο σπήλαιο Φράγγχι εφαρμόζαν τη συστηματική και διεπιστημονική μεθοδολογία στην έρευνα τόσο για την Παλαιολιθική εποχή στα σπήλαια όσο και για το περιβάλλον κατά το Πλειστόκαινο²¹. Την ίδια εποχή, ασφαλώς εμβληματική και επιδραστική για το ερευνητικό κλίμα αναφορικά με την απώτατη προϊστορία των σπηλαίων στην Ελλάδα ήταν και η ανακάλυψη του κρανίου των Πετραλώνων και η διεθνής ερευνητική ανταπόκριση για το ομώνυμο σπήλαιο της Χαλκιδικής και τη χρήση του κατά το Μέσο Πλειστόκαινο²².

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 δηλαδή υπήρχε ανερχόμενο διεθνές ενδιαφέρον γύρω από τη συστηματική έρευνα για την Παλαιολιθική και το Πλειστόκαινο στην Ελλάδα και είχε αναπτυχθεί πλούσια δραστηριότητα με πλήθος νέων δημοσιεύσεων σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά σε όλο τον κόσμο και με την παρουσία πολλών νέων ερευνητών.

Η Συλλογή Ludwig Reisch

Μέσα σε αυτό το ερευνητικό τοπίο, ο Felsch, στη συνοπτική του δημοσίευση για το Κεφαλάρι, εξέτασε παράλληλα από τις έως τότε γνωστές προνεολιθικές θέσεις και τα ευρήματά τους, συμπεριλαμβανομένης της λιθοτεχνίας²³, και τοποθέτησε το σπήλαιο σε ένα γενικό χρονολογικό και τεχνολογικό πλαίσιο. Ωστόσο, θεώρησε ότι κάποιος πιο ειδικός θα μπορούσε να προσφέρει αναλυτικότερα δεδομένα στην έρευνα για την Παλαιολιθική και το Πλειστόκαινο στην Πελοπόννησο, με αποτέλεσμα την εμπλοκή του Reisch, όπως προαναφέραμε.

Ο Reisch, που ήδη είχε παραλάβει την πανίδα από την ανασκαφή του Felsch του 1972, διενήργησε νέα έρευνα στο Κεφαλάρι σε δύο ανασκαφικές περιόδους, το φθινόπωρο του 1975 και του 1976. Κατά την έρευνα αυτή διεύρυνε την ανασκαφική τομή του Felsch (εικ. 1), μελέτησε λεπτομερέστερα τη μακρά στρωματογραφική ακολουθία του σπηλαίου και έφερε στο φως και νέο υλικό από λίθινα τέχνηρα

¹³ Ένας εκ των δύο διαδρόμων του σπηλαίου όπου έγινε η ανασκαφική τομή (αρχείο ΕΠΣ).

¹⁴ Η συλλογή γραπτής νεολιθικής κεραμικής από το σπήλαιο Κεφαλάρι (δημοσιευμένη στο Felsch 1971), όπως εμφανίζεται στο ψηφιακό αποθετήριο Arachne του DAI Αθηνών.

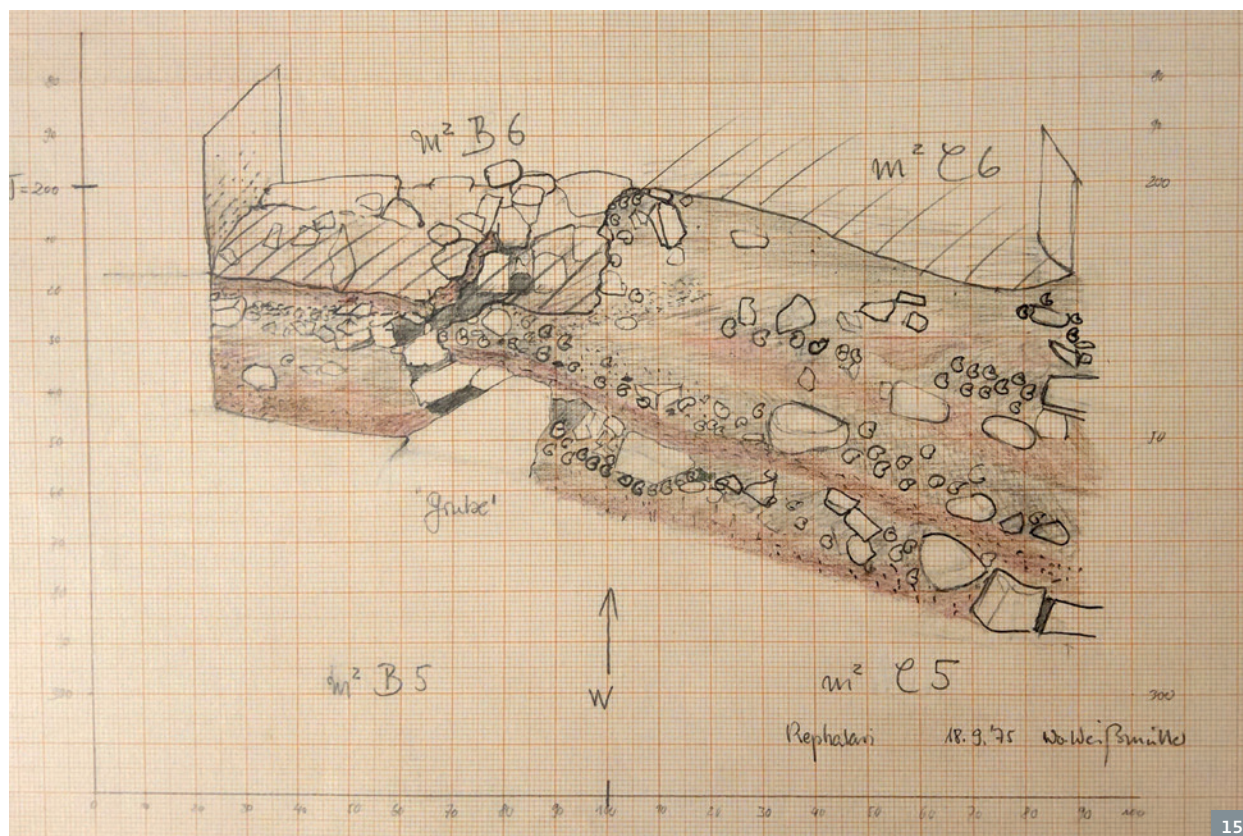
13

objects

[FAQ](#)
[Order](#)
[Projects](#)
[About Arachne](#)
[English](#)
[Sign In](#)
[Sign Up](#)

Kephalari, Argolis (Regionalbe... Einzelobjekte 02315 0 10 cm	Kephalari, Argolis (Regionalbezirk) Einzelobjekte 02316 0 20 cm	Kephalari, Argolis (Regional... Einzelobjekte 02334 0 10 cm	Kephalari, Argolis (Region... Einzelobjekte 02335 0 10 cm	Kephalari, Argolis (Regionalbe... Einzelobjekte 02336 0 10 cm
Scherbe Kephalari, Argolis (Regionalbe... Einzelobjekte 02317 0 10 cm	Scherbe Kephalari, Argolis (Regionalbezirk) Einzelobjekte 02318 0 10 cm	Scherbe Kephalari, Argolis (Regionalbe... Einzelobjekte 02319 0 10 cm	Randfragment Kephalari, Argolis (Re... Einzelobjekte 02320 0 10 cm	Scherbe Kephalari, Argolis (Regionalbezirk) Einzelobjekte 02321 0 10 cm
Scherbe Kephalari, Argolis (Regionalbezirk) Einzelobjekte 02322 0 10 cm	Scherbe Kephalari, Argolis (Regionalbezirk) Einzelobjekte 02323 0 10 cm	Scherbe Kephalari, Argolis (Regionalbezirk) Einzelobjekte 02324 0 10 cm	Scherbe Kephalari, Argolis (Regionalbezirk) Einzelobjekte 02325 0 10 cm	Scherbe Kephalari, Argolis (Regionalbezirk) Einzelobjekte 02326 0 10 cm
Scherbe Kephalari, Argolis (Regionalbezirk) Einzelobjekte 02327 0 10 cm	Scherbe Kephalari, Argolis (Regionalbezirk) Einzelobjekte 02328 0 10 cm	Scherbe Kephalari, Argolis (Regionalbezirk) Einzelobjekte 02329 0 10 cm	Scherbe Kephalari, Argolis (Regionalbezirk) Einzelobjekte 02330 0 10 cm	Scherbe Kephalari, Argolis (Regionalbezirk) Einzelobjekte 02331 0 10 cm

14

15

16

και οστά ζώων. Από το υλικό που μας επιστράφηκε, διαπιστώνουμε τη συστηματικότητα του ανασκαφικού έργου του Reisch και τη μεθοδικότητα στην καταγραφή και μελέτη των ευρημάτων του.

Ως προς την εργασία στο πεδίο, τήρησε αναλυτικά ημερολόγια με φωτογραφίες και σχέδια κατόψεων και στρωματογραφίας (εικ. 6, 9, 15). Εφάρμοσε μια εξαιρετικά σχολαστική μέθοδο περισυλλογής ευρημάτων, προχωρημένη για την εποχή του, η οποία περιλάμβανε στεγνό και υγρό κοσκίνισμα σε κόσκινα των 5 χιλιοστών και του 1 χιλιοστού αντίστοιχα, που τότε ακόμη δεν χρησιμοποιούνταν συχνά. Σκοπός του ήταν να περισυλλέξει και πολύ μικρά κατάλοιπα τα οποία θεωρούσε σημαντικά για τη μελέτη, όπως μικροαπολεπίσματα κατεργασίας του λίθου, μικρά θραύσματα πανίδας, οστρέων, μικροπανίδα και μεγάλες ποσότητες ανθρακολογικού υλικού, όπως διαπιστώνουμε από το περιεχόμενο της Συλλογής (εικ. 11).

Για τη μελέτη, ο Reisch δεν μπορούσε να λάβει άδεια για να εξαγάγει λίθινα τέχνηρα στη Γερμανία. Γι' αυτό εν τω μεταξύ κατέγραψε στην Ελλάδα εκατοντάδες από αυτά σε καρτέλες, συμπεριλαμβάνοντας και σχέδιο κάθε εργαλείου (εικ. 7), ώστε να μπορέσει να ολοκληρώσει τη μελέτη τους στο εξωτερικό. Για την πανίδα, αντίθετα, του χορηγήθηκε άδεια εξαγωγής, την οποία φαίνεται ότι ζήτησε για επιλεγμένα οστά. Άλλωστε είχε ήδη και αυτά που του είχε στείλει ο Felsch. Υποθέτουμε ότι για τη μελέτη αυτή θα ήταν απαραίτητη και η χρήση συγκριτικής συλλογής που δεν θα μπορούσε να έχει σε μια αρχαιολογική αποθήκη στην Ελλάδα. Επίσης, στο υλικό που εξήχθη το 1976 συμπεριλήφθηκαν και αρκετές σακούλες με μη κοσκινισμένα ιζήματα προκειμένου να γίνει στη Γερμανία η διαλογή, η ταξινόμηση και η μελέτη τους.

Έτσι διαμορφώθηκε η Συλλογή που μας επιστράφηκε, η οποία συνίσταται κυρίως σε οστά θηλαστικών και ορνιθοπανίδα (εικ. 16). Όλα τα οστά είναι προσεκτικά μαρκαρισμένα με μελάνι με τους ανασκαφικούς τους κωδικούς, ταξινομημένα κατά ανατομικό στοιχείο και είδος ζώου (δηλωμένο χειρόγραφα σε χαρτάκι). Αρκετά, ωστόσο, είναι μαρκαρισμένα αλλά παραμένουν ανακατεμένα κατά ανασκαφικό τετράγωνο και δεν έχουν διαχωριστεί κατά είδος. Το οστεολογικό υλικό είναι και αυτό καταγεγραμμένο σε καρτέλες και φωτογραφημένο (εικ. 8, 10). Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, βάσει των σημειωμάτων του Reisch, η Συλλογή περιλαμβάνει οστά από αγριόγατα, λεοπάρδαλη, ύαινα, αγριόχοιρο, αγριόγιδρο, σάυρα, καλιακούδα, κουκουβάγια και πολλά οστά από πετροπέρδικα. Έχουν εντοπιστεί κάποια από τα οστά ανθρώπινου σκελετού, προερχόμενου ίσως από ταφή που αποκάλυψε κατά την ανασκαφή του 1976, για τον οποίο υπάρχει στην τεκμηρίωση του Reisch αντίστοιχη καρτέλα καταγραφής. Επίσης, στο υλικό περιλαμβάνονται λίγοι ιχθυοσπόνδυλοι, αρκετά χερσαία σαλιγκάρια και κοχύλια από μύδια. Εντυπωσιακό είναι ένα μεγάλο και θραυσμένο κοχύλι από χτένι (εικ. 12). Τίδιο εύρημα, επίσης της Παλαιολιθικής, προέρχεται από σπήλαιο της Μάνης και θεωρείται ότι δείχνει σκόπιμη περισυλλογή και χρήση²⁴. Τέλος, στο επιστραφέν υλικό περιλαμβάνονται πολλά δείγματα άνθρακα από ξύλα και σπόρους, δείγματα ιζήματος (χώμα) από όλο το στρωματογραφικό προφίλ, στα οποία έχει γίνει κοκκομετρικός διαχωρισμός (Fraktion) από 10 έως 0,2 χιλιοστά (εικ. 17), αλλά και σακούλες με χώμα που περιέχει οστεολογικά κατάλοιπα, όπου δεν έχει γίνει κοσκίνισμα και διαλογή.

Ο Reisch δημοσίευσε το 1976 μια συνοπτική μελέτη για την ορνιθοπανίδα του σπηλαίου κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο, η οποία ήταν βασισμένη στο πρώτο υλικό που είχε λάβει στη Γερμανία από τον Felsch και αποτελεί και τη μοναδική του δημοσίευση για την ανασκαφή του Κεφαλαρίου. Κάνει μια εντυπωσιακή έναρξη στο κείμενό του²⁵ δηλώνοντας την πρόθεσή του να μελετήσει τα οστά των ζώων ως διατροφικά κατάλοιπα για να φωτιστούν ενδιαφέρουσες πτυχές του πολιτισμού, αντί ως μέρος μιας απλής βιολογικής ταξινόμησης ειδών και ανασύστασης περιβάλλοντος. Περιγράφει αναλυτικά τις στρωματογραφικές ενότητες του σπηλαίου που αντιπροσωπεύουν την Ανώτερη Παλαιολιθική (στρώματα C1–F2) σημειώνοντας ότι πρόκειται για μια δομημένη ακολουθία που στον πυθμένα της περιλαμβάνει και φάση (την G) της Τελικής Μέσης Παλαιολιθικής. Στο πλαίσιο αυτό επισημαίνει ευρήματα που αποτελούν δείγματα της συμπεριφοράς των προϊστο-

15

Αποτύπωση στρωματογραφίας κατά την ανασκαφή του 1975 (Συλλογή L. Reisch).

16

Οστεολογικό υλικό από θηλαστικά και πουλιά στην επιστραφείσα Συλλογή L. Reisch (ΕΠΣ).

17

Συσκευασίες με το διαχωρισμένο ανά μέγεθος κόκκου κλαστικό ίζημα (16 μεγέθη) που συλλέχθηκε από το στρώμα που ανασκάφηκε σε βάθος 2,65-2,59 μ. στη νότια παρειά της στρωματογραφίας του τετραγώνου B5, το 1975. Η Συλλογή περιλαμβάνει τον λεπτομερή διαχωρισμό ιζημάτων από συνολικά 13 στρώματα της στρωματογραφίας (Συλλογή L. Reisch).

ρικών κυνηγών: η εξαιρετικά αποσπασματική διατήρηση των οστών των μεγάλων θηλαστικών είναι το αποτέλεσμα σκόπιμης επεξεργασίας και κατανάλωσης. Πιο συγκεκριμένα όμως, αναφέρει αναλυτικά ότι σε ένα στρώμα της Ύστερης Ανώτερης Παλαιολιθικής (Jungpaläolithikum) βρέθηκε ιδιαίτερα αυξημένος αριθμός οστών πετροπέρδικας (*Alectoris graeca*) με ίχνη κοπής που παρατηρούνται μόνο σε αυτή τη φάση. Υπέθεσε ότι οι άνθρωποι αφαιρούσαν το δέρμα των πουλιών με το όμορφο πολύχρωμο φτέρωμα και συμπέρανε πως ίσως το φτέρωμα να χρησιμοποιεσε για διακοσμητικούς σκοπούς. Επισημαίνοντας ότι λείπουν σχετικές μελέτες που θα επέτρεπαν τη σύγκριση, σημειώνει ότι αυτό το συμπέρασμά του ίσως προσελκύσει στο μέλλον την προσοχή των μελετητών σε τόσο δυσδιάκριτα φαινόμενα της ανθρώπινης συμπεριφοράς που θα μπορούσαν «να προσθέσουν πολυχρωμία στη συνήθως μονόχρωμη εικόνα μας των προϊστορικών πληθυσμών»²⁶.

Στα αμέσως επόμενα χρόνια, ο Reisch εργάστηκε πάνω σε ένα γενικότερο πρόγραμμα για το Πλειστόκαινο στην Πελοπόννησο, το οποίο υπέβαλε ως υφηγεσία στο Πανεπιστήμιο του Έρλανγκεν, αλλά παρέμεινε αδημοσίευτο²⁷. Με τα δύο αυτά γραπτά του κατέστησε γνωστό το Κεφαλάρι ως θέση με μακρόχρονη και πλούσια δραστηριότητα κυνηγετικών-τροφοσυλλεκτικών ομάδων, προκαλώντας στους μεταγενέστερους μελετητές το ενδιαφέρον να διενεργήσουν εκτεταμένη διεπιστημονική έρευνα με σύγχρονες αναλυτικές μεθόδους²⁸. Ίσως σε αυτή να απαιτηθούν τα ενδιαφέροντα ερωτήματα που έθεσε.

Ο Ludwig Reisch αποτελεί έναν σημαντικό κρίκο στην ιστορία της παλαιολιθικής αρχαιολογίας στην Ελλάδα, και ειδικά της γερμανικής, έχοντας επιτελέσει με επίκεντρο το σπήλαιο Κεφαλάρι ένα πρωτογενές έργο, σύντομο αλλά ουσιαστικό, ακριβές στην αξιολόγηση του ανασκαφικού υλικού, διεπιστημονικό, σχολαστικά οργανωμένο για κάθε επόμενο μελετητή του Ύστερου Πλειστοκαίνου και της προνεολιθικής Πελοποννήσου, αλλά και για το αρχείο της Εφορείας Παλαιoανθρωπολογίας-Σπλιαιολογίας. Και βέβαια αποτελεί έναν σημαντικό κρίκο στην πολύπλευρη συνεργασία του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και του Υπουργείου Πολιτισμού.

Ευχαριστίες

Εκφράζονται θερμές ευχαριστίες στον R. Felsch για τις πληροφορίες του, στον T. Uthmeier για την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού από το αρχείο του Πανεπιστημίου του Έρλανγκεν και στον Α. Ντάρλα για την εξέταση

της Συλλογής και τις παρατηρήσεις του. Επίσης στην I. Ευσταθίου για την πρόσκλησή της να συμπεριληφθεί το άρθρο στο αφιερωματικό τεύχος και τα εποικοδομητικά της σχόλια στο κείμενο.

Σημειώσεις

- 1 Για τη θέση είχε δημοσιεύσει μόνο συνοπτικό άρθρο (Reisch 1976).
- 2 Uthmeier 2023.
- 3 Reisch 1979 και 1982, Kowalczyk κ.ά. 1992.
- 4 Reisch 1980.
- 5 Reisch 1982.
- 6 Felsch 1971.
- 7 DAI Αθηνών, Αρχαιολογική Συλλογή αρ. συνόλου 696, FG 23. Με την ολοκλήρωση του προγράμματος ψηφιοποίησης της αρχαιολογικής συλλογής του DAI Αθηνών (2021–2023, βλ. Ritter κ.ά. 2021) φωτογραφίες και σχέδια των οστράκων είναι πλέον προσβάσιμα στο διαδίκτυο: https://arachne.dainst.org/search?fq=facet_kategorie:%22Einzelnobjekte%22&fl=20&label=Mit%207089288%20verknuepfte%20Objekte&q=connectedEntities:7089288
- 8 Felsch 1988.
- 9 Το γράμμα σώζεται στο αρχείο του DAI Αθηνών (D-DAI-ATH-Archiv-InstGesch-00609). Ο Wrede συνέταξε τον κατάλογο οστράκων από τις επιφανειακές έρευνες του Ινστιτούτου στην Αττική και στην Αργολίδα το 1943. Ο κατάλογος σώζεται στο αρχείο του DAI Αθηνών (DE DAI-ATH-Archiv AR-IG-S-2).
- 10 Felsch 1971.
- 11 Felsch 1973.
- 12 Felsch 1973, σ. 14, σημ. 3.
- 13 Τα περισσότερα σπύλαιο που είχαν αρχίσει να ανασκάπτονται τότε περιείχαν κυρίως νεολιθική επίχωση (Αλεπότρυπα, σπύλαιο Κίτσου, Κωρύκειο Άντρο) και λίγη ή καθόλου παλαιολιθική (με εξαίρεση το Φράγχθι).
- 14 Felsch 1973, σ. 18–27, εικ. 20.
- 15 Προφορική ενημέρωση του R. Felsch στην Κ. Sporn. Το γράμμα του Felsch στον Reisch από τις 7.11.1973 περιλαμβάνεται στο αρχείο της ανασκαφής του Felsch στο DAI Αθηνών. Κατά τον Uthmeier (2023), η επαφή με τον Felsch έγινε μέσα από στενές επαφές του Reisch με το DAI.
- 16 Reisch 1979 και 1982.
- 17 Ενδεικτικά, Markovits 1931. Αναλυτικά για το έργο του Markovits, βλ. Πίτσιος 1996, Galanidou 2003.
- 18 Stampfuss 1942, Schmid 1965.
- 19 Milojević κ.ά. 1965.
- 20 Ντάρλας 2018.
- 21 Αναλυτικά για την ιστορική αναδρομή της παλαιολιθικής αρχαιολογίας στην Ελλάδα, βλ. Κουρτέση–Φιλιππάκη 1996.
- 22 Poulanos 1971.
- 23 Felsch 1973, σ. 20–27.
- 24 Προσωπική πληροφόρηση από τον Α. Ντάρλα.
- 25 Reisch 1976, σ. 261.
- 26 Reisch 1976, σ. 264 «...unser meist relativ einfarbiges Bild urgeschichtlicher Kulturen mit farbigen Akzenten zu versehen».
- 27 Reisch 1980.
- 28 Starkovich / Ntinou 2017.

Βιβλιογραφία

- Felsch 1971: Felsch R., «Neolithische Keramik aus der Höhle von Kephalaria», *Athenische Mitteilungen* 86 (1971), σ. 1–12.
- Felsch 1973: Felsch R., «Die Höhle von Kephalaria. Eine jungpaläolithische Siedlung in der Argolis», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 6 (1973), σ. 13–27.
- Felsch 1988: Felsch R., *Samos II. Das Kastro Tigani: die spätneolithische und chalkolithische Siedlung*, Rudolf Habelt Verlag, Βόννη 1988.
- Galanidou 2003: Galanidou N., «Reassessing the Greek Mesolithic: the pertinence of the Markovits collections», στο N. Galanidou / C. Perles (επιμ.), *The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives* (BSA Studies, 10), 2003, σ. 99–112.
- Κουρτέση–Φιλιππάκη 1996: Κουρτέση–Φιλιππάκη Γ., «Η διερεύνηση της Παλαιολιθικής εποχής στην Ελλάδα», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 59 (1996), σ. 6–31.
- Kowalczyk κ.ά. 1992: Kowalczyk G. / Winter K.P. / Steinich G. / Reisch L., *Jungpleistozäne Strandterrassen in Südost-Lakonien (Peloponnes, Griechenland)* (Schriftenreihe für Geowissenschaften, 1), Verlag der Gesellschaft für Geologische Wissenschaften, Βερολίνο 1992.
- Markovits 1931: Markovits A., *Beiträge zur Urgeschichte von Hellas. Eine neolithische Muschelhaufenstation und die ersten paleolithischen Funde in situ Griechenlands aus einer Höhle bei Megara*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Βιέννης, 1931.
- Milojević κ.ά. 1965: Milojević V. / Boessneck J. / Jung D. / Schneider H., *Paläolithikum um Larissa in Thessalien* (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräume, 1), Rudolf Habelt Verlag, Βόννη 1965.
- Ντάρλας 2018: Ντάρλας Α., *Η Παλαιολιθική εποχή στη Δυτική Αχαΐα*, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Αθήνα 2018.
- Πίτσιος 1996: Πίτσιος Θ., «Πρακτικά συνεδρίου με αντικείμενο τις σπηλαιολογικές έρευνες του Α. Μάρκοβιτς στην Ελλάδα», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 61 (1996), σ. 52–68.
- Poulanos 1971: Poulanos A.N., «Petralona: A Middle Pleistocene cave in Greece», *Archaeology* 24 (1971), σ. 6–11.
- Reisch 1976: Reisch L., «Beobachtungen an Vogelknochen aus dem Spätpleistozän der Höhle von Kephalaria (Argolis, Griechenland)», *Archäologisches Korrespondenzblatt* 6 (1976), σ. 261–265.
- Reisch 1979: Reisch L., «Urgeschichtliche Funde von Kastro und Trypiti», στο G. Kowalczyk / K.–P. Winter, «Die geologische Entwicklung der Kyllini-Halbinsel im Neogen und Quartär (West-Peloponnes, Griechenland)», *Zeitschrift der Deutschen Geologischen Gesellschaft* 130 (1979), σ. 323–346.
- Reisch 1980: Reisch L., «Pleistozän und Urgeschichte der Peloponnes», αδημ. διδ. διατρ., Friedrich-Alexander-Universität Erlangen–Nürnberg, Έρλανγκεν 1980.
- Reisch 1982: Reisch L., «The transition from Lower to Middle Palaeolithic in Greece and the southern Balkans», στο A. Ronen (επιμ.), *The Transition from Lower to Middle Palaeolithic and the Origin of Modern Man. International Symposium to Commemorate the 50th anniversary of excavations in the Mount Carmel Caves by D.A.E. Garrod, University of Haifa, 6–14 October 1980* (BAR International Series, 151), Οξφόρδη 1982, σ. 223–231.
- Ritter κ.ά. 2021: Ritter J. / Ruppenstein F. / Skolik A. / Sporn K., «Athen, Griechenland. „Shapes of Ancient Greece“: Ein Projekt zur Digitalisierung der archäologischen Sammlung der Abteilung Athen. Der Beginn der Arbeiten 2021», e-Forschungsberichte des Deutschen Archäologischen Instituts 2021–2, §1–8, <https://doi.org/10.34780/d0f6-d6dk>.
- Schmid 1965: Schmid E., «Die Seidi-Höhle. Eine jungpaläolithische Station in Griechenland», στο IV *Colloque international de spéléologie: premier en Grèce, Athènes, 2–17 septembre 1963*, Société Spéléologique de Grèce, Αθήνα 1965, σ. 163–174.
- Stampfuss 1942: Stampfuss R., «Die ersten altsteinzeitlichen Höhlenfunde in Griechenland», *Mannus* 34 (1942), σ. 142–147.
- Starkovich / Ntinou 2017: Starkovich B.M. / Ntinou M., «Climate change, human population growth, or both? Upper Paleolithic subsistence shifts in southern Greece», *Quaternary International* 428 (2017), σ. 17–32.
- Uthmeier 2023: Uthmeier T., «Nachruf für Prof. Dr. Ludwig Reisch», στο <https://www.uf.phil.fau.de/2023/07/15/nachruf-fuer-prof-dr-luwig-reisch/> (15.7.2023).